

Московець Л.П.

Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна
Національної академії педагогічних наук України

СМИСЛ ЖИТТЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЛІТНЬОГО ВІКУ

У статті представлено аналіз наукових підходів до проблеми смислу життя. Обґрунтовано взаємозв'язок між поняттями «смысл» і «значення». Розглянуто погляди науковців (К. Абульханової-Славської, А. Адлера, Д. Леонт'єва, Г. Тульчинського, М. Рубінштейна, С. Рубінштейна, В. Франкла, В. Чудновського) на особливості смислу життя. Здійснено аналіз проблеми пошуку смислу життя, що потребує вольових зусиль та є рушійною силою розвитку особистості. Визначено взаємозв'язок смислу життя із самореалізацією: здійснюючи пошук смислу життя, особистість прагне до опредметнення своїх сутнісних сил, до самореалізації; смысл зумовлює специфіку самореалізації особистості. З'ясовано види життєвого смислу, який виникає під впливом професійної діяльності, і висвітлено види смислу життя педагогічних працівників (ситуативний, приземлений, піднесений (за Т. Марковою)). Визначено умови набуття конструктивного життєвого смислу. З'ясовано, що процес реалізації смислу життя ускладнюють зовнішні й внутрішні перешкоди. Гармонійний розвиток особистості відбувається тоді, коли педагог здатний успішно реалізувати себе як у професійній діяльності, так і в житті. Літній вік у житті педагогічних працівників пов'язаний із необхідністю прийняття такого вікового етапу, здійснення «его-інтеграції», пристосування до нового статусу, нової соціальної ролі – «пенсіонер», а також до нових умов життєдіяльності. На такому етапі вікового розвитку відбувається переоцінка цінностей і пошук смислу життя. Визначено, що смысл життя педагогічних працівників літнього віку передбачає суб'єктивну оцінку свого життєвого шляху, усвідомлення спрямованості свого життя, свого місця в соціумі. Самореалізація в умовах зміни діяльності допоможе педагогічним працівникам літнього віку наповнити своє життя смыслом. Пошук смислу життя педагогами літнього віку є одним із завдань, які розв'язує особистість на такому віковому етапі. Наявність життєвого смислу допоможе успішно протистояти процесу старіння, спонукатиме до постановки життєвих цілей, до самореалізації.

Ключові слова: *смысл, значення, смысл життя, самореалізація, смысл життя педагогічних працівників літнього віку.*

Постановка проблеми. Смысл життя є однією із важливих категорій психології. Люди часто шукають відповідь на питання «в чому смысл життя». Безліч праць науковців присвячено вивченню проблеми. Дати однозначну відповідь на питання, у чому вбачає смысл конкретна людина, як вона його відшукує досить складно, адже змінюються покоління, змінюються їхні культурно-історичні традиції, цінності. Немає однозначної відповіді і в наукових поглядах вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо трактування сутності поняття. На розуміння смислу життя впливає вік людини, коли відбуваються суттєві зміни в її житті. На визначення смислу здійснює вплив професійна діяльність, відповідно до якої будується життєвий шлях особистості.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема пошуку смислу життя привертає увагу багатьох науковців: А. Адлера, К. Абульханової-Славської, К. Карпінського, О. Леонт'єва, Д. Леонт'єва,

Т. Максимової, Л. Мітіної, Н. Овсяннікової, В. Чудновського, О. Фонарьова, В. Франкла, А. Фурмана й інших.

У своїх дослідженнях науковці висвітлюють сутність феномену «смысл життя», розкривають особливості смислу життя на різних вікових етапах, аналізують вплив професії на його становлення. Проте відкритим залишається питання смислу життя педагогічних працівників літнього віку. Ми вважаємо, що педагоги як активні суб'єкти життєдіяльності є творцями смислу власного життя.

Постановка завдання. Мета публікації – проаналізувати наукові підходи до проблеми «смысл життя», з'ясувати взаємозв'язок категорій «смысл життя» та «самореалізації» особистості; визначити особливості смислу життя педагогічних працівників літнього віку.

Методами дослідження проблеми є теоретичний аналіз позицій науковців, осмислення, порівняння

основних положень наукових джерел відповідно до мети статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. У виявленні сутності феномену доцільно розпочати з аналізу поняття «смысл». Згідно з трактуванням, викладеним у великому тлумачному словнику сучасної української мови за загальною редакцією В. Бусела [2, с. 1153], «смысл – це уявлення про щось, поняття, розуміння чого-небудь; внутрішній зміст, суть чого-небудь; значення; мета, завдання, призначення чого-небудь». У філософському словнику В. Шинкарука знаходимо розуміння смислу як «особливого змісту, яким людина наділяє прояви та явища об'єктивного світу в процесі його духовно-практичного освоєння і внаслідок цього надає їм певного значення в системі людської культури, в ієрархії суспільних цінностей» [16, с. 633]. У таких тлумаченнях ми спостерігаємо синонімічність понять «смысл» та «значення». Спираючись на дослідження Л. Виготського, П. Гальперіна, О. Леонтєва, Д. Леонтєва, Ю. Сорокіна, вважаємо за доцільне розмежовувати такі поняття [3; 14; 8]. Л. Виготський у своїй праці «Мислення та мовлення» вводить поняття «смысл», протиставляючи його поняттю «значення». Учений аналізує поняття в різних видах мови. Смысл слова, згідно з його поглядами, є складним, динамічним та змінним утворенням, яке має декілька осередків різної стійкості, тоді як значення виступає лише однією із зон такого смислу, якого слово набуває у контексті певної мови. Залежно від контексту слово легко змінює смысл, в той час як значення залишається незмінним у разі зміни смислу слова [3, с. 323]. О. Леонтєв розглядає значення як усвідомлення дійсності, суспільної практики людства, але оволодіння значеннями відбувається в міру того, який смысл вони мають для людини. Учений підкреслює, що «розвиток смислів – це розвиток мотивів діяльності» [14, с. 87]. Згідно з поглядами П. Гальперіна, О. Леонтєва значення відбиває об'єктивні властивості та зв'язки об'єктів, явищ, а смысл – відношення суб'єкта до цих об'єктів та явищ [8, с. 376]. Ю. Сорокін вважає, що поняття «значення» та «смыслу» взаємопов'язані, але протилежні за змістом. Під «значенням» він має на увазі сутність предмета, що відповідає деякому знаку, а під «смыслом» – інтерпретацію цього значення різними реципієнтами на основі даних колективного або особистісного досвіду [8, с. 376]. F. Martela, A. Pessi розглядають значення як описову характеристику певної смислової структури, а смысл виступає оціночною характеристикою

діяльності, яка базується на задоволеності, відповідності цінностям [25, с. 3].

У результаті аналізу співвідношення понять «смысл» та «значення» ми погоджуємося із думкою дослідників щодо відмінності таких феноменів. Смысл є суб'єктивним, тому що ґрунтується на особистісному сприйманні інформації, на інтерпретації його людиною, в той час як значення є об'єктивним, у ньому закладена сутність предмета.

Смысл може стосуватися різних об'єктів чи явищ, але нас цікавить смысл життя, який нерозривно пов'язаний із життєдіяльністю особистості. Поняття «смысл життя» в словнику-довіднику з психології особистості за редакцією П. Горностаєва, Т. Титаренко тлумачиться як «цілісне уявлення особистості про власне призначення, вищу ціль, про фундаментальні основи власного буття, про життєво необхідні, суттєво значущі цінності» [13, с. 118].

А. Адлер характеризує свою теорію індивідуальної психології як учення про смысл людських дій, про смысл, який індивіди надають світу та самим собі [8, с. 31]. Він вважає, що цілі, які ставлять люди перед собою, а також індивідуальні шляхи їх досягнення дають ключ до розуміння того, яке значення надає особистість своєму життю [20, с. 166]. Науковець зазначає, «смысл життя не можна вивести із каузальних відношень, і тим більше з особистих уявлень, а лише <...> із переслідування цілей, із пошуку рішення задач, заданого через її умову» [8, с. 31]. Д. Леонтєв зазначає, що А. Адлер пов'язує смысл життя із трьома фундаментальними життєвими проблемами: праці й професійного самовизначення; міжособистісних стосунків, кооперації та дружби; стосунків між представниками двох статей, любові та шлюбу [8, с. 32]. Згідно з поглядами А. Адлера, смысл життя знаходить своє відбиття в усіх поведінкових проявах, установках, психічних процесах і рисах характеру особистості та є джерелом їх смислу [8, с. 33]. Як ми бачимо, професійна діяльність виступає смыслом життя, хоча з віком і досвідом людина може змінювати свої професійні наміри, пристосовувати їх відповідно до сучасних життєвих реалій.

Представник гуманістичної психології В. Франкл вважав, що людині притаманне прагнення до пошуку та реалізації смислу життя, що є «вродженою мотиваційною тенденцією, яка властива всім людям, є основним рушієм поведінки та розвитку особистості» [18, с. 10]. Таке прагнення залежить від волі людини й містить

прийняття рішення на відміну від потягу, який штовхає людину до певної дії [18, с. 63]. Вчення В. Франкла про прагнення до смислу ґрунтується на ідеї, що людина прагне досягнути смислу і переживає фрустрацію або вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим [18, с. 11]. Серед можливих шляхів пошуку смислу життя автор вказує на творчу роботу (що ми даємо життю), переживання (що ми беремо від світу) та позицію, яку ми займаємо щодо долі, котру не здатні змінити. Як наслідок, виділяються цінності творчості, цінності переживання та цінності ставлення [18, с. 12]. В. Франкл вважає, що бути людиною означає бути зверненим до смислу, що вимагає здійснення, та зверненим до цінностей, які потребують реалізації. Людина живе ідеалами та цінностями [18, с. 285]. Цінності науковець визначає як «універсальні смислу, які кристалізуються в типових ситуаціях, з якими зіштовхується суспільство або навіть людство» [18, с. 288].

Проблема смислу життя є предметом дослідження представників діяльнісного підходу (К. Абульханової-Славської, М. Рубінштейна, С. Рубінштейна та інших). Згідно з дослідженнями М. Рубінштейна смисл життя є творчістю сутності через добро, зло є руйнівним. Смисл життя не існує сам по собі, він пов'язаний із життєдіяльністю людини. Здійснюючи добрі вчинки, людина конструє смисл свого життя [7, с. 107], [15, с. 328]. М. Рубінштейн та С. Рубінштейн висловлювали спільну думку про те, що тільки в самодіяльності та боротьбі може виявитися здатність особистості творити життя, створювати її смисл [15, с. 328]. На думку К. Абульханової-Славської, смисл життя є здатністю суб'єкта переживати цінність життєвих проявів своєї індивідуальності, свого «Я», своєї особистості [1, с. 40]. Смисл життя розглядається К. Абульхановою-Славською як «психологічний спосіб переживання життя в процесі його здійснення» [1, с. 73]. Дослідниця пропонує психологічний закон смислу життя: можливості особистості повинні бути пропорційні мірі її зусиль, дій, затрат, що буде супроводжуватися задоволенням і зумовлювати подальший смисл життя. Дуже висока психологічна ціна, яка витрачається на життєві досягнення, знижує мотивацію, прагнення та підриває смисл життя. Проте і за малих зусиль особистість перестає отримувати задоволення, а це руйнує її смисл [1, с. 74].

Г. Тульчинський розглядає смисл життя як соціально-ідеологічну модель належного; як об'єктивну спрямованість життєдіяльності, яка може і не усвідомлюватися; як суб'єктивно усві-

домлюваний смисл [8, с. 274]. К. Карпінський визначає життєвий смисл як «об'єктивне ставлення певного виду діяльності до процесу практичної реалізації людиною смислу свого життя, місця та ролі цієї діяльності в структурі життєдіяльності, її інструментальне значення для побудови індивідуального життєвого шляху» [6, с. 148].

А. Фурман використовує поняття «смысло-життєва сфера», під якою розуміє «систему персоніфікованих психічних утворень свідомості й самосвідомості особистості, що стає підґрунтям соціально-психологічних імперативів, цінностей, відповідних дій, учинків, основою спрямованості діяльності людини, її суспільно-моральної і духовної активності» [19, с. 213].

У рамках екзистенційно-гуманістичного підходу Д. Леонтьєв розглядає смисл життя як більш або менш адекватне переживання інтенціональної спрямованості власного життя; концентровану описову характеристику найбільш стрижневої й узагальненої динамічної смислової системи, відповідальної за загальну спрямованість життя суб'єкта як цілого [8, с. 249–250].

Цікавими є погляди В. Чудновського як представника акмеологічного напрямку. Науковець пропонує 2 підходи до розгляду проблеми пошуку набуття смислу життя: по-перше, смисл життя існує об'єктивно, і людина в результаті пошуку «відкриває» його для себе; по-друге, смисл життя не виникає «на пустому місці», він «дозріває» як плід, що наливається соком до потрібної кондиції в результаті тривалої, часом повільної роботи людської душі [22, с. 23].

Смисл життя пов'язаний із самоактуалізацією, самореалізацією особистості. Здійснено аналіз поглядів науковців щодо місця смислу життя у процесі самореалізації. В. Франкл під час розгляду феномену самоактуалізації наголошує на тому, що «<...> це не кінцеве призначення людини. Це навіть не первинне прагнення. Самоактуалізація є лише результатом, наслідком існування смислу. Лише в тій мірі, у якій людині вдається здійснити смисл, який вона знаходить у внутрішньому світі, вона здійснює і себе. Якщо людина намагається актуалізувати себе замість здійснення смислу, то і смисл самоактуалізації відразу втрачається» [18, с. 58–59]. Смисл є відносним, тому що він стоїть конкретної людини, яка залучена до певної ситуації, адже смисл може змінюватися впродовж певного часу, залежно від самої людини [18, с. 287].

Б. Гершунський пов'язує смисл життя з найповнішою життєвою самореалізацією людини, що означає максимальну можливу користь, яку

вона здатна принести собі, своїм близьким, рідним, суспільству, цивілізації у цілому [4, с. 5]. На думку В. Чудновського, у людини виникає прагнення до пошуку і набуття смислу життя, який вказує шлях і способи самореалізації [22, с. 23]. Науковець зазначає, що такий пошук вимагає від людини об'єктивної адекватної самооцінки, що передбачає знання своїх потенційних можливостей, своїх переваг та недоліків. Адекватна самооцінка сприятиме формуванню конструктивного смислу життя, у той час як неадекватна – деструктивного [22, с. 24]. Ю. Жидецький, В. Логвиненко вважають, що взаємозв'язок між смислом життя та самореалізацією існує за умови їх глибокого усвідомлення особистістю. Адже самореалізація може здійснюватися особистістю без пошуку смислу життя, а життєвий смисл можна втілити без усвідомлення реалізації потенційних сил. На рівні цілісності особистість знаходить смисл життя завдяки самореалізації [5, с. 156; 9, с. 118].

Людина здійснює пошук смислу не в собі, не в самоактуалізації, а у зовнішньому світі і, здійснюючи його, здійснює саму себе. Вона несе відповідальність за реалізацію унікального смислу власного життя. Життя людини за жодних умов не може бути позбавлене смислу. Найвищий смисл кожного моменту існування людини визначається інтенсивністю її переживань, життєвими піками, поодинокими подіями, які можуть наповнити смислом її подальше життя [13, с. 119].

Здійснений теоретичний аналіз досліджень з проблеми смислу життя та самореалізації дозволяє виокремити певні положення, які розкривають взаємозв'язок таких психологічних феноменів:

- смисл життя особистості є суб'єктивним, стосується певної особистості;
- здійснюючи пошук смислу життя особистість прагне до опредметнення своїх сутнісних сил, до самореалізації;
- самореалізація сприяє знаходженню смислу життя;
- у процесі самореалізації особистість переосмислює смисл свого життя, свої цінності;
- смисл життя зумовлює особливості самореалізації особистості;
- смисл життя динамічний, змінюється в процесі життєдіяльності особистості, її самореалізації, певних подій.

Смисл життя особистості здійснюється в різних сферах життєдіяльності, у тому числі й у професії. Через смисл життя визначається ставлення до професійної діяльності, формується стиль діяльності, відбувається розкриття індивідуальності.

На думку К. Карпінського, професійна трудова діяльність може набувати в структурі цілісної життєдіяльності такі види життєвого смислу:

1. Професійна діяльність як смисл життя, коли трудова діяльність повністю зливається із життєдіяльністю і виступає справою всього життя. Особистість будує індивідуальний життєвий шлях за допомогою професійної кар'єри, поєднуючи в цьому процесі функції суб'єкта професії і суб'єкта кар'єри.

2. Позитивний життєвий смисл професійної діяльності, за якого трудова діяльність об'єктивно сприяє реалізації людиною смислу її життя, виступає зручним «засобом» для побудови життєвого шляху, але водночас спостерігається відсутність максимального поглинання особистості професією.

3. Негативний життєвий смисл професійної діяльності проявляється в тому, що професія об'єктивно перешкоджає здійсненню людиною смислу її життя, ускладнює реалізацію особистістю обраного життєвого шляху.

4. Конфліктний життєвий смисл професійної діяльності характеризується одночасно як допомогою практичного втілення одних цінностей, так і створенням перешкод для реалізації інших цінностей, які входять у структуру смислу життя [6, с. 150–153].

Окрім названих видів життєвого смислу, К. Карпінський передбачає наявність ще одного варіанту, в якому праця за професією не має жодного життєвого смислу, оскільки її власні мотиви не перетинаються зі смислом життя і реалізуються особистістю відокремлено від лінії життєдіяльності [6, с. 153].

О. Фонарьов зауважує, що у випадку повного занурення особистості в професію можуть виникнути різноманітні особистісні розлади. А тому для особистісного зростання у професії варто постійно виходити за її межі в суміжні області діяльності, розширювати сфери своєї життєдіяльності [17, с. 105].

Педагогічний працівник як суб'єкт життєдіяльності визначає свій життєвий шлях відповідного до смислу життя та смислу професійної діяльності. Л. Мітіна [11, с. 72] вважає, що смисл професійної діяльності визначається тим, яким чином ця діяльність вписується в ширший контекст, чим вона є для вчителя: джерелом отримання засобів для існування чи способом саморозвитку та самореалізації [11, с. 72]. На думку В. Чудновського, головний професійний смисл педагогічної діяльності полягає в її віддалених результатах. «Плоды педагогической деятельности опосредованны и

неоднозначні, необхідна «проекція» сьогоднішніх результатів... труда учителя в отдаленное будущее. То есть профессия педагога является одной из наиболее смыслообразующих» [24, с. 1]. В. Чудновський разом зі своїми однодумцями (О. Бодальов, Г. Вайзер, С. Вахромов, Н. Карпова) зазначає, що людина не лише пристосовується до професії та її вимог, але і «пристосовує» професію до власної індивідуальності. Для того, щоб досягнути успіху в професійній діяльності, потрібно знайти в ній щось близьке до своєї індивідуальності. Ця умова сприяє реалізації потенційних можливостей, є засобом досягнення вершини розвитку особистісних та професійних якостей педагога, його акме [23, с. 56]. Педагогічна діяльність може займати різне місце в структурі смисложиттєвих орієнтацій. Розкриттю індивідуальності вчителя-професіонала сприяє високий рівень значущості педагогічної діяльності, саме тоді за малої важливості спостерігається ускладнення нейтралізації недоліків, які пов'язані з особливостями особистості вчителя, що призводить до однобічного прояву його індивідуальності, закріплення недоліків та емоційного вигорання [23, с. 56].

Л. Мітіна вважає, що вчитель має прагнути досягнути такої моделі професійного розвитку, яка характеризується оптимальним співвідношенням життєвого та професійного смислів, коли смисл професійної діяльності вибудовується відповідно до основних життєвих смислів, але не зливається з ними. Саме це й дозволить учителю повноцінно реалізувати себе як у професії, так і за її межами й допоможе мінімізувати ризик професійних деформацій. Проте, зауважує дослідниця, у вчителя може з'явитися модель адаптивної поведінки, яка характеризується крайніми варіантами: або повним злиттям життєвого та професійного смислів (проявляється як інтервенція професійного в позапрофесійну сферу життєдіяльності, як повне ототожнення особистості з професійною роллю), або їх неузгодженим існуванням (може призвести до втрати смислу професійної діяльності, відчуження учителя від цієї діяльності, від себе самого як її суб'єкта) [11, с. 72].

Т. Максимова запропонувала види смислу життя педагогічних працівників: «ситуативний» (планування життя на найближчий період, не зачіпає основних особистісних установок та прагнень людини); «приземлений» (орієнтація на елементарні матеріальні та духовні цінності: наявність певного авторитету в колективі, підвищення рівня матеріального забезпечення, сімейне благополуччя); «піднесений» (проявляється у макси-

мально творчій реалізації, прагненні присвятити своє життя улюбленій справі, допомогти своїм вихованцям віднайти єдиний та неповторний для кожного життєвий смисл) [10, с. 114].

У дослідженнях, проведених В. Чудновським, О. Бодальовим, Г. Вайзером, С. Вахромовим, Н. Карповою, А. Суворовим, знаходимо види уявлень про смисл життя з погляду педагогічних працівників:

– «Я» та суспільство (широкі соціальні смисли, які проявляються у бажанні «принести більше користі суспільству», «учитися і вчити робити добро» тощо);

– «Я» та мої рідні (групові смисли: «діти, внуки», «розуміння в сім'ї», «повага в колективі»);

– «Я» – для себе (індивідуальні смисли: «духовне і професійне самовдосконалення», «досягнення гармонії з тим, що тебе оточує»);

– «Я» та моє пізнавальне середовище (пізнавальні смисли: «пізнання самого себе й оточуючих людей», «пізнання природи»);

– «Я» та моя емоційна сфера (емоційні смисли: «емоційне задоволення від професійної діяльності», «спілкування з друзями») [23, с. 55].

Т. Максимова, вивчаючи смисложиттєві орієнтації вчителів, розглядає педагогічну професію як таку, що визначає головний смисл життя педагога та є провідним компонентом структурної ієрархії смислу життя. Учена звертає увагу на зв'язок між характером смисложиттєвих орієнтацій та стилем педагогічної діяльності: з однієї сторони, коли педагогічна діяльність є провідним компонентом структурної ієрархії смислу життя, то створюються сприятливі умови для розкриття індивідуальності вчителя-професіонала, оптимально використовуються його потенції і нейтралізуються недоліки, збільшується ефективність професійної діяльності, а це сприяє подальшому підвищенню її значущості в системі смисложиттєвих орієнтацій. З іншої сторони, в умовах малої значущості «професійного смислу», який не володіє достатньою енергетикою, послаблюється вплив смисложиттєвої орієнтації на формування індивідуального стилю, ускладнюється нейтралізація недоліків, які пов'язані з психодинамічними особливостями особистості вчителя, зумовлюється однобічний прояв індивідуальності в професійній діяльності [10, с. 117].

В. Чудновський виділяє деякі умови набуття адекватного, конструктивного, цілісного смислу життя, які варто враховувати педагогам із метою здійснення самореалізації:

– шлях до себе – до свого внутрішнього світу, своїх потенційних можливостей, свого істинного покликання;

– шлях до себе як вихід у цілісний смисловий простір власного життя;

– орієнтація інтелектуальної діяльності на пізнання віддалених результатів своїх рішень та дій;

– шлях до себе як вибудовування «смислової вертикалі», що з'єднує особистісне «Я» зі світом, в якому особистість живе;

– шлях до себе як усвідомлення себе членом екіпажу корабля «Планета Земля»;

– виховання молодого покоління, яке усвідомлює себе громадянином Землі [21, с. 49].

Досягнення смислу життя може супроводжуватися подоланням різноманітних перешкод. У дослідженнях В. Чудновського серед бар'єрів, які ускладнюють реалізацію смислу життя, учителями виділяються перешкоди внутрішні (особистісні якості) та зовнішні (обставини, в яких людина живе). Також вказується наявність протиріч між професійним покликанням та його життєвим втіленням (низький матеріальний стан, необхідність додаткової роботи) [23, с. 55].

Смисл життя у літньому віці є одним із завдань, яке потрібно розв'язати людині на такому віковому етапі. Н. Овсяннікова пов'язує смисл життя літньої людини з ретроспективною оцінкою свого життя – з почуттям невідповідності життя ідеалу, неможливістю апробувати інші стилі життя або з переживаннями вдалого втілення планів та реалізацією цілей, прийняття минулого [12].

Спираючись на результати теоретичного дослідження смислу життя педагогічних працівників та осіб літнього віку, ми вважаємо за доцільне окремо розглядати смисл життя педагогічних працівників літнього віку, які продовжують здійснювати професійну діяльність і тих педагогів літнього віку, які змінили її на інший вид діяльності. Спільним для цих категорій педагогів літнього віку є переосмислення свого життя, своїх цінностей, ретроспективний аналіз свого життєвого шляху. Проте, для педагогічних працівників літнього віку зайнятих професійною діяльністю педагогічна праця залишається важливим компонентом у структурі ієрархії смислу життя, а для педагогів-пенсіонерів по завершенню педагогічної діяльності важливо шукати смисл життя в іншому виді діяльності, цілеспрямовано оволодівати нею, що допоможе здійснити себе, свої можливості. Знайти смисл життя в умовах зміни діяльності педагогам літнього віку допоможе значний досвід педагогічної діяльності, постійна попередня інтелектуальна

діяльність, здійснення самоосвіти та саморозвиток, здатність до взаємодії з людьми, креативний підхід, активність, збереження життєздатності, прагнення довести оточуючим свою працездатність.

Оскільки смисл життя є динамічним утворенням, то він змінювався в процесі життєдіяльності педагогів, а особливих перетворень зазнає в літньому віці. Смисл життя педагогів цього віку виявляється у суб'єктивній оцінці свого життєвого шляху, усвідомленні спрямованості свого життя, свого місця в соціумі, порівнянні досягнутих результатів із тими, які ставилися у процесі життєдіяльності, на початку здійснення професійної діяльності.

Також варто зазначити, що смисл життя педагогічного працівника літнього віку не повинен зводитися лише до якось однієї смисложиттєвої цінності, а має містити конструктивні, гармонійні цілі, які у структурі смисложиттєвих орієнтацій займатимуть різне місце, впливатимуть одна на одну: якісь будуть провідними, інші підпорядковуватимуться. Це допомагатиме педагогу розширювати межі своєї життєдіяльності, визначати напрями самореалізації. Педагогічні працівники, здійснюючи пошук смислу, особливо у перехідні періоди свого життя, мають нести відповідальність за обраний життєвий шлях, водночас варто слідувати своєму покликанню, використовувати мудрість, яка допоможе здійснити себе в зовнішньому світі через добрі вчинки.

Висновки. Проаналізувавши наукові підходи можемо констатувати, що смисл життя є розумінням особистістю свого призначення, власної місії, які визначають спрямованість суб'єкта життєдіяльності. Смисл життя допомагає людині визначити заради чого вона існує в цьому світі, здійснює ту чи іншу діяльність. Наявність смислу життя сприяє обмірковуванню, розумінню, усвідомленню буття людини. Динамічний характер смислу життя зумовлює зміну поглядів особистості на свою місію у цьому світі, допомагає визначити напрям руху свого існування та бути творцем власного життя. Прагнення знайти смисл життя є рушійною силою, яка спонукає людину до активності, до саморозвитку, вимагає адекватних зусиль та відповідальності за власні дії. Смисл життя здійснюється у різних сферах життєдіяльності, він визначає ставлення до професії, зумовлює розкриття індивідуальності.

На основі аналізу психологічної літератури ми з'ясували, що смисл життя визначає специфіку самореалізації особистості. Самореалізація як процес, що сприяє особистісному зростанню,

досягненню акме, не може здійснюватися без наявності у людини смислу життя. І смисл життя, і самореалізація вимагають від особистості їх усвідомлення.

Пошук смислу життя педагогами літнього віку є важливим завданням на такому етапі життя. Педагогічним працівникам літнього віку притаманне переосмислення свого життя, аналіз свого професійного і життєвого шляху. Ми вважаємо, що, здійснюючи пошук смислу життя, особистість педагога прагне до опредметнення своїх сутнісних сил, до самореалізації. У педагогів літнього віку, які продовжують здійснювати педагогічну діяльність, у структурі смисложиттєвих цінностей можуть бути різні цінності, у тому числі й

педагогічна діяльність, яка допоможе особистості реалізувати потенційні здібності. Педагогам, які завершили професійну діяльність, варто шукати смисл життя в інших видах діяльності. Самореалізація в умовах зміни діяльності допоможе педагогічним працівникам літнього віку наповнити своє життя смислом.

Перспективи подальших розвідок ми пов'язуємо із дослідженням ціннісно-смислового компоненту в структурі самореалізації особистості педагогічного працівника літнього віку. Вважаємо необхідність порівняння ціннісно-смислових орієнтацій педагогічних працівників літнього віку, які працюють із літніми педагогами, які змінили вид діяльності.

Список літератури:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. Москва : Мысль, 1991. 299 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва : «Лабиринт», 1999. 352 с.
4. Гершунский Б.С. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования. Педагогика. 2003. № 10. С. 3–7.
5. Жидецький Ю.Ц. Самореалізація особистості в системі ступеневої професійної освіти. Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. 2001. № 15 (1). С. 154–159.
6. Карпинский К.В. Смысл жизни и жизненный смысл профессии. Вестник ТГУ. 2010. № 6 (86). С. 147–155. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/smysl-zhizni-i-zhiznennyi-smysl-professii> (дата обращения: 11.01.2020).
7. Коваленко О.Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку : психологічні аспекти : монографія. Київ : Інститут обдарованої дитини, 2015. 456 с.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2003. 487 с.
9. Логвиненко В.І. Соціально-філософський аналіз поняття «самореалізація». Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2013. № 6 (III). С. 114–119.
10. Максимова Т.В. Смысл жизни и индивидуальный стиль педагогической деятельности. Мир психологии. 2001. № 2. С. 114–117.
11. Митина Л.М. Психологические основания смыслообретения и смыслоутраты в профессиональной деятельности педагога. Психологические проблемы смысла жизни и акме : Материалы XIII симпозиума / за ред. Г.А. Вайзер, Н.В. Волкова. Москва : ПИ РАО, 2008. С. 71–72.
12. Овсянникова Н.В. Проблема смысла жизни в старости. URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/fik/2016/9/philosophy/ovsyannikova.pdf (дата обращения: 27.01.2021).
13. Психологія особистості : словник-довідник / за ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. Київ : Рута, 2001. 320 с.
14. Рыбалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату) : навчально-методичний посібник. Київ : Ніка-Центр, 2003. 204 с.
15. Рыбалка В.В. Теории личности в отечественной философии, психологии и педагогике : пособие. Житомир : Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2015. 872 с.
16. Філософський словник / за ред. В.І. Шинкарука. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
17. Фонарев А.Р. Профессиональная деятельность как смысл жизни и акме профессионала. Мир психологии. 2001. № 2. С. 104–108.
18. Франкл В. Человек в поисках смысла : сборник / пер. с англ. и нем. ; под ред. Л.Я. Гозмана, Д.А. Леонтьева. Москва : Прогресс, 1990. 368 с. URL: https://imwerden.de/pdf/frankl_chelovek_v_poiskakh_smysla_1990.pdf (дата обращения: 24.01.2021).
19. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : монографія. Тернопіль : ТНЕУ. 2017. 508 с.
20. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 608 с.

21. Чудновский В.Э. Проблема целостности смысла жизни. Смысл жизни и судьба Вилена Эммануиловича Чудновского : коллективная монография / под ред. Н.Л. Карпова, Т.А. Попова, Г.А. Вайзер. Москва : ПИ РАО, 2017. С. 45–50. URL: <https://docplayer.ru/71219292-Fgbnu-psihologicheskiiy-institut-rao-smysl-zhizni-i-sudba-vilena-emmanuilovicha-chudnovskogo.html> (дата обращения: 29.01.2021).

22. Чудновский В.Э. Смысл жизни: «коэффициент» полезного действия (проблема действенности феномена смысла жизни). Смысл жизни и судьба Вилена Эммануиловича Чудновского : коллективная монография / под ред. Н.Л. Карпова, Т.А. Попова, Г.А. Вайзер. Москва : ПИ РАО, 2017. С. 22–28. URL: <https://docplayer.ru/71219292-Fgbnu-psihologicheskiiy-institut-rao-smysl-zhizni-i-sudba-vilena-emmanuilovicha-chudnovskogo.html> (дата обращения: 29.01.2021).

23. Психологические проблемы смысла жизни и акме (возрастной, профессиональный и социореабилитационный аспекты) / В.Э. Чудновский, А.А. Бодалев, Г.А. Вайзер, Е.Е. Вахромов, Н.Л. Карпова, А.В. Суворов. Теоретическая и экспериментальная психология. 2008. № 1 (2). С. 50–59. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-problemy-smysla-zhizni-i-akme-vozrastnoy-professionalnyy-i-sotsioreabilitatsionnyy-aspekty> (дата обращения: 21.01.2021).

24. Чудновский В.Э., Сутормина Л.И. Опыт изучения педагогического конфликта как фактора становления смысложизненных ориентаций учителя. Психологическая наука и образование. 2003. № 4. С. 1–7. URL: https://psyjournals.ru/files/2307/psyedu_2003_n4_Chudnovskij.pdf (дата обращения: 19.01.2021).

25. Martela F., Pessi A.B. Significant Work Is About Self-realization and Broader Purpose: Defining the Key Dimensions of Meaningful Work. *Frontiers in Psychology*. 2018. Vol. 9. P. 1–15. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00363/full#B24> (дата звернення: 27.01.2021).

Moskovets L.P. REASON FOR LIVING OF ELDERLY TEACHING STAFF

The article presents an analysis of scientific approaches to the problem of the meaning of life. The relationship between the concepts of “reason” and “meaning” is substantiated. The ideas of such scientists as K. Albukhanova-Slavskaya, A. Adler, D. Leontev, H. Tulchinsky, M. Rubinstein, S. Rubinstein, V. Frankl, V. Chudnovsky concerning the peculiarities of reason for living are considered. The search of reason for living which requires conations and drives personality development is studied. The correlation of reason for living and self-realization is defined. While searching for reason for living a personality strives for the objectification of his / her intrinsic power, for self-realization. The types of reason for living resulted from professional activity are described. The types of reason for living of teaching staff after T. Markova are discussed. They include situational, earth-bound, and elevated ones. The conditions for the acquisition of functional reason for living are determined. Harmonious personality development takes place when a teacher is able to realize his or her professional and personal potential. Advanced years in teaching staff lives are connected with the need to accept this aging stage, to achieve ego integration, and adapt to new status and conditions of living. Re-evaluation and reason for living search take place at this stage of developmental age. It is determined that the meaning of life of elderly teachers involves a subjective assessment of their life style, awareness of the direction of their lives, their place in society. Self-realization in the conditions of changes the activity will help to fill the pedagogical elderly workers with the life of sense. Reason for living search is one of the tasks performed by elderly teaching staff at this developmental age stage. The presence of reason for living promotes their efficient resistance to aging processes, urges to formulate goals in life and achieve self-realization.

Key words: reason, meaning, reason for living, self-realization, reason for living of elderly teaching staff.